

Ана СТОЛИЋ*

Историјски институт
Београд

ПОДРУЖИНА ЖЕНСКОГ ДРУШТВА У КРАЉЕВУ (1878–1914)

Апстракт: У раду се разматра процес успостављања односа између средишне организације, хуманитарног грађанског удружења *Женско друштво* у Београду и једне од његових придружених чланица, подружине у Краљеву. Посебна пажња је посвећена отварању питања о политици централизације коју је спроводила Управа *Женског друштва* у престоници и отпорима у локалној средини. *Женско друштво* је било организација дугог трајања (1875–1942) и представља својеврстан феномен у Кнежевини/Краљевини Србији и Краљевини СХС/Југославији. Створило је низ успешних установа (Раденичка школа, Пазар, Дом старица, Ђачка трпеза), и његове чланице су кроз вишегодишњи рад стекле искуство и самопоуздање у јавном деловању. Посебно место у раду *Женског друштва* имале су подружине. Подружина у Карановцу/Краљеву основана 1878. године, једна је од најстаријих. Иако је убрзо престала с радом, била је обновљена 1890. године. Њене чланице су највећи напор уложиле у отварање Раденичке школе у октобру 1892. године. Имале су самосталност у управљању школом, набављању средстава за рад подружине и располагале су новцем који су штеделе у Краљевачкој акционарској штедионици. На основу малог броја података уочљиво је да су у првој деценији 20. века њене чланице развиле посебне стратегије да би очувале неке аспекте независности од центра у Београду.

Кључне речи: *Женско друштво*, Подружина у Краљеву, 19. и 20. век, женска историја, политика централизације.

Полазиште овог рада засновано је на идеји да се један сегмент из друштвене, културне и женске историје посматра у оквиру ширег процеса политике централизације и претпостављених отпора локалне средине. Дакле, циљ је анализа успостављања односа између средишне организације – добротворног хуманитарног грађанског удружења *Женско друштво* с центром у Београду и

* ana.stolic@iib.ac.rs

једне од његових придружених чланица, подружине у Краљеву¹. Резултати истраживања које данас имамо о прошлости *Женског друштва*,² његовом значају и деловању пружају могућност дубљих анализа о месту које је заузимало у друштвеној, социјалној и културној историји Србије. Показало се да су се, посматрано са становишта политика управљања и унутар *Женског друштва* развијали специфични односи моћи. На њима су, осим постојеће родне неједнакости у друштву, биле засноване и нове поделе међу самим женама према друштвеним, социјалним и културним разликама.³ У првој деценији 20. века ове стварне или конструисане разлике одиграле су кључну улогу у оквиру женског активизма који је био у зачетку. Изгледало је да је јаз између водећих чланица грађанских женских удружења и радничких организација био непремостив. Установљавање и истицање разлика видљиво је и у односу грађанских удружења према женама на селу, радницама и слушкињама у граду.

Истраживања су указала на то да је у структури управљања *Женским друштвом* створена веома чврста хијерархија.⁴ Зато се чини да и питање односа управе *Женског друштва* и подружина у унутрашњости Србије, а у овом раду реч је о једној од његових најстаријих подружина, заслужује анализу. У ширем контексту проблематизација овог питања може да скрене пажњу на путеве успостављања моћи у различитим друштвеним групама, у овом случају међу женама окупљеним у женском грађанском удружењу односно, на феномен изградње специфичне хијерархије унутар постојеће родне хијерархије. Иако овај приступ може да постане део ширег истраживања, показало се да за сада велики проблем представља релативно танка изворна подлога. Осим званичних извештаја о раду Краљевске подружине *Женског друштва* (пун назив) који су објављивани у часопису *Домаћица* и ретких трагова у успоменама и дневницима, других извора нема.⁵ Није

¹ У литератури су најчешће коришћени погрешни називи *Београдско женско друштво* и подружнице уместо подружина. Јасмина Милановић је коначно разрешила ова питања: *Женско друштво* је тачан назив установе од оснивања 1875. до 1930. када постаје *Београдско женско друштво* (до 1942) а придружене чланице у унутрашњости Србије биле су организоване у *подружинама*. Јасмина В. Милановић, *Женско друштво 1875–1942*, Београд 2021, 9–10.

² Ј. В. Милановић, *Женско друштво*; Ранији радови: Мирјана Прошић Дворнић, „Женско питање у Србији крајем 19. и почетком 20. века и часопис ‘Домаћица’“, *Гласник Етнографског института САНУ XXXIV* (1975) 47–71; Татјана Корићанац, Љиљана Танеска, *Београдско женско друштво 1875–1941*, Београд 1995; Neda Vožinović, *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd 1995, 66–69, 86–89; Љиљана Станков, *Катарина Миловук и женски покрет у Србији*, Београд 2011, 53–103 и др.

³ Ана Столић, „Држава и Београдско женско друштво: (ре)продукција родних улога и друштвених позиција жена као део стратегија управљања (1875–1914)“, у: *Држава и политике управљања (18–20. век)*, уредник Петар В. Крстић, Београд 2017, 162.

⁴ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 77–97.

⁵ Важан извор, посебно пре дигитализације часописа *Домаћица* налази се у: Славољуб Маржик, *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, Краљево 2014. и од истог аутора *Краљево у српској штампи 1904–1908*, Краљево 2020.

сачувана преписка између водећих чланица *Друштва* и представница подружина или између чланица различитих подружина у земљи, јер је архива подружине у Краљеву, као и већине женских организација у земљи, уништена на почетку окупације Србије у Првом светском рату.

Политички оквир ове теме чини модерна национална држава 19. века. У процесу њеног стварања централизам је један од битних елемената државе. Успоставља се помоћу разноврсних механизма који имају за циљ територијалну, политичку и културну интеграцију, односно постизање националног јединства уз деловање политичких странака које подупиру централизам.⁶ После стицања државне независности 1878. године Кнежевина/ Краљевина Србија такође је пролазила кроз процес централизације који се, уз познате отпоре, одвијао у областима националне идеологије и националне културне репрезентације, економске, просветне, и социјалне политике. Зато се чини да за ову тему у теоријском смислу од помоћи могу да буду тумачења о односу који се упоставља између центра и локалних средина (периферије),⁷ а посебно новија гледишта према којима „центар производи периферију не по својој слици, него према својим потребама“.⁸

У предвечерје стицања независности, пред почетак Српско-турског рата, у Београду се оснивају и прва удружења жена: *Јеврејско женско друштво* 1874. године⁹ и *Женско друштво* 1875. године. Деловање *Женског друштва* било је засновано на матрици која је половином 19. века уобличена на простору од Балтика до Шпаније. Брига, старање и просвећивање угрожених, немоћних и пострадалих, као дискурзивно најважније женске друштвене улоге, били су у центру пажње првих женских аристократских и грађанских удружења. Она су се бавила добротворним хуманитарним радом. *Женско друштво* је било једна од ретких установа дугог трајања (постојало је до 1942. године) које је по својој организацији, дOMETИМА и резултатима представљало јединствен феномен у Кнежевини/Краљевини Србији а потом у Краљевини СХС/Југославији. Створило је низ стабилних установа (Радничка школа,¹⁰ Пазар, Дом старица, Ђачка трпеза) и до Првог светског рата поседовало је знатан капитал. Са становишта уобличавања еманципаторских политика, деловање чланица *Женског друштва* је, свесно или не, припремило терен за дефинисање првих захтева за укидање неравноправног приватноправног, друштвеног, економског и политичког положаја жена пред почетак епохе ратова од 1912. до 1918. године. Активне

⁶ Vjeran Katuranić, „Centar, periferija i regionalizam: 'tvrda evropska postmoderna'“, *Društvena istraživanja*, god. 1, br. 1 (1992) 5.

⁷ Piter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2022, 86–89.

⁸ Наведено према М. Лазих у: Marina Blagojević, „Ko sme da zna? Koncentrični krugovi isključivanja znanja“, у: *Mapiranje mizoginije u Srbiji, Diskursi i prakse*, II tom, priredila Marina Blagojević, Beograd 2005, 43.

⁹ Jovanka Veselinović, „Jevrejska žena u Beogradu od druge polovine 19. veka do Drugog svetskog rata“, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2*, Beograd 1998, 488–491.

¹⁰ У даљем тексту Радничка школа.

чланице *Друштва*, посебно оне у управи, имале су вишеструке добробити од свог рада: стекле су искуство и сигурност у управљању, обучиле су се у финансијским пословима, прикупљању новца, комуникацији и преговарању с државним ауторитетима. У јавним наступима постигле су самопоуздање и самосвест.¹¹

Делатност *Женског друштва* представљала је у ширем контексту својеврсну институционализацију женских родних улога бриге и старања, која је доприносила репродуковању ових улога.¹² У исто време кроз његово деловање подстицано је и репродуковање друштвених неједнакости. Водеће представнице биле су део друштвене елите (супруге и кћери политичара, високорангираних државних службеника и официра, богатих трговаца, професора Велике школе). Заступале су позиције друштвеног слоја којем су припадале и своју делатност су доживљавале као својеврсну културну и просветитељску мисију у односу на сељанке, раднице, жене у занатима и жене у унутрашњости Србије итд.¹³ *Женско друштво* је било вишеструко повезано с државом, која га је само мањим делом финансирала, али га је надзирала и користила бесплатан добровољни рад жена у замену за неразвијену државну социјалну и здравствену политику. Налазило се под покровитељством женског члана династије (кнегиње/краљице Наталије Обреновић, краљице Драге Обреновић, кнегиње Јелене Карађорђевић) и његове водеће представнице биле су укључене у програме националне културне репрезентације (прославе државних празника, комеморације, прославе јубилеја). Целокупна активност представница *Женског друштва* и начин њиховог представљања у јавности често се у литератури дефинишу као учешће жена у јавном животу односно, „њихов излазак на јавну сцену”.¹⁴

Број редовних чланица *Женског друштва* је годинама увећаван. Пред почетак Првог светског рата било их је 500. Посебно место у раду установе имале су подружине. Њихов положај био је дефинисан Правилима која су током деценија рада уобличавана и мењана. Дилеме приликом оснивања првих подружина односиле су се на њихов статус, јер су постојала различита мишљења о томе да ли су оне самостална друштва у оквиру *Женског друштва* и да ли им је надређена покровитељка кнегиња Наталија Обреновић или председница удружења Катарина Миловук. Неке подружине су, попут *Крагујевачког женског друштва*, носиле називе као да је реч о самосталним удружењима жена.¹⁵ Радом сваке подружине руководила је управа чија је структура била иста као и у централу у Београду. Осим председнице, биране су потпредседница, деловоткиња, благајница и управне чланице. Дешавало се, међутим, да је у

¹¹ Ана Столић, *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Београд 2015, 134–137.

¹² Исто, 116.

¹³ Исто, 129.

¹⁴ Опширнија критика овог гледишта у: А. Столић, *Сестре Српкиње*, 115–119.

¹⁵ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 347–348.

мањим подружинама било упражњено место потпредседнице или да је једна особа обављала више послова.¹⁶

Од оснивања 1875. године до почетка Првог балканског рата у Србији је деловало четрдесет осам подружина. У њима је било од 100 до 250 чланица. Око 1910. године било их је укупно 1700. Подружине су првих деценија осниване и гашене.¹⁷ Најчешће су радиле у кризама и ратовима у којима се постепено уобличавао процес женске патриотске мобилизације.¹⁸ Оснивање женских радничких занатских школа омогућило је сталност и стабилност подружинама. Прва оваква школа основана је у Београду 1879. године. Била је најзначајнија установа *Женског друштва* и његове водеће чланице су биле веома поносне на њене резултате. Пошто су се у Вишој женској школи, која је основана 1863. године као прва женска средња школа на Балкану, девојчице школовале за учитељски позив, управа *Друштва* је одлучила да се отвори занатска школа за сиромашне ученице. Циљ је био да се оне, осим описмењавања, овладавањем вештина кројења, шивења и везења оспособе за самосталан живот и економску независност. Програм њиховог рада одобравало је Министарство просвете. На почетку 20. века надзор над њима обављало је и Министарство народне привреде јер су се школе бавиле и производњом. Након отварања београдске школе у многим градовима и варошима у Србији чланице подружина су оснивале сличне установе. Осим у престоници, до 1912. године радиле су још 64 радничке подружинске женске школе.¹⁹

У рад у подружинама укључивале су се најчешће жене окружних начелника, судија, официра, трговаца, лекара, апотекара и ветеринара, као и учитељице (најчешће свршене ученице Више женске школе). Често су подружине оснивале чланице *Женског друштва* у Београду које су се због мужевљевог посла селиле с породицама у вароши у унутрашњости Србије.²⁰ Припадале су грађанском слоју од чије економске снаге је зависила, између осталог, сталност подружина, а од способности организовања хуманитарних догађаја и преговарања с локалним властима зависило је обезбеђивање новца за рад школе. Најчешће су чланице подружина биле и носиоци друштвеног живота у локалним срединама. О њиховом значају и поверењу које су уживале сведоче и спискови добротвора и утемељивача.²¹

Подружина у Карановцу основана је у фебруару 1878. године. У тексту у *Српским новинама* истакнуто је да је управа новоосноване подружине о овоме обавестила кнегињу Наталију Обреновић и Катарину Миловук, председницу

¹⁶ Исто, 352.

¹⁷ Исто, 348.

¹⁸ Јасмина В. Милановић, „Женска друштва у Великом рату“, у: *Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века*, приредио Славиша Недељковић, Ниш 2014, 164.

¹⁹ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 310.

²⁰ Исто, 351.

²¹ Исто, 353.

Женског друштва. Кнегињин одговор у коме је изражена подршка овој малој организацији потписале су и руководеће чланице управе у Београду. Осим писма захвалности упућеном кнегињи, из Карановца су захвалили и Катарини Миловук истичући да ће радо примити „свако упутство и захтев *Женског друштва*“.²² Председница прве подружине била је Јелисавета Марјановић а деловоткиња Антонија Ковач. Велику помоћ добиле су од трговца Јована Сарића који је уписан у највеће добротворе.²³ Међутим, после почетних успеха у организовању, Подружина је престала с радом следеће године. Обновљена је у мају 1890. године заслугом Драге Убавкић, учитељице женске основне школе у Краљеву, чланице Подружине у Горњем Милановцу. Сазивајући скуп, коме су осим ње присуствовале 44 будуће чланице, Убавкићева је изнела задатак и циљеве *Женског друштва*, прочитала је Правила а потом се приступило избору седмочлане управе. За председницу је изабрана Драга Новаковић, касирка је била Драга Коловић, а управне чланице Драга Тодоровић, Јегда Манојловић, Персида Петровић и Стевка Продановић.²⁴

План о оснивању женске занатске школе у Краљеву постојао је од обнове подружине. Изгледа да је захваљујући прилогу трговца и добротвора Јована Сарића у износу од 240 динара ова идеја могла да буде спроведена у дело.²⁵ Сарић је за будућу школу отворио и врата своје нове куће коју је дао подружини на бесплатно коришћење у првим месецима њеног рада.²⁶ Пре отварања, које је планирано за почетак октобра 1892. године, управа подружине је о томе обавестила централу у Београду. Замолили су и препоруку за учитељицу која је завршила Радничку школу у престоници. Због скорог отварања, тражили су да им се пошаљу Правила и распоред рада.²⁷ Школа је почела с наставом крајем октобра 1892. године. Највећи број ученица долазио је из сиромашних породица и оне су се школовале бесплатно. Следеће године представнице подружине су затражиле да им управа у Београду набави једну Вертхајмову шиваћу машину и путем шпедитера пошаље у Краљево.

Почетком деведесетих година 19. века у Србији је деловало осам подружина *Женског друштва*.²⁸ Краљевачка се нашла у кризи после оснивања Радничке школе, јер је дошло до сукоба у вези с избором нове управе. Иако је 1892. године према првобитном гласању за председницу поново изабрана Драга Новаковић, уследило је писмо пет чланица које су захтевале нове изборе. На њима је за нову

²² Нав. према: Славољуб Маржик, *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 147.

²³ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 381.

²⁴ *Домаћица*, бр. VII (1890) https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_99C34FA57A76D8643169039755E83E83, (прегледано од 20. 2. до 2. 3. 2022).

²⁵ *Домаћица*, бр. I (1892); С. Маржик, *Краљево–Карановац*, 338.

²⁶ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 381.

²⁷ Било је потребно око 300 динара за куповину шиваћих машина и намештаја и 130 динара за издржавање школе. Општина је обећала 500 динара годишње. Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 381.

²⁸ *Домаћица*, бр. III (1893); С. Маржик, *Краљево–Карановац*, 362.

председницу изабрана дотадашња чланица управе Јегда Манојловић, потпредседница је била Зорка Швапчић, касирка Стевка Продановић а деловоткиња Лепосава Јовановић.²⁹ Уочљиво је да је према финансијском извештају за претходну годину подружина радила успешно и одређена сума новца је стављена на штедњу. У подружини је примењен исти систем вођења финансија као и у централи у Београду, јер су водеће чланице разлику између прихода и расхода предавале Краљевачкој акционарској штедионици на чување. Позитивно пословање настављено је и наредних година.³⁰

До промена у управи дошло је почетком 1896. године када је на чело подружине дошла Драга Илић. Потпредседница је била Ранђија Сарајевчић. У управи је било осам управних чланица. На списку свих чланица подружине било је двадесет осам имена. Осим великог добротвора Јована Сарића, занимљиво је да је у категорију Помажући чланови уписано седам мушкараца и да су том приликом наведена и њихова занимања.³¹ Почетком 1900. године изабрана је нова управа подружине. Место председнице припало је Даници Миоковић. За потпредседницу је изабрана Драга Станић.³² После оставке Данице Миоковић у мају 1902. године подружину је у наредном периоду водила Јегда Манојловић, као потпредседница, а потом Драга Станић.³³ Коначно, за нову председницу је изабрана Анка Сарић 1904. године. На овом положају остала је до Првог светског рата.

Највећи потрес у историји *Женског друштва*, који је усталасао и чланство у подружинама, десио се после веридбе и венчања краља Александра Обреновића с Драгом Машин у јулу/августу 1900. године.³⁴ У Београду је изведен прави мали пуч, јер је новоизабрана управа, наклоњена новој владарки, упутила најпре молбу а потом и захтев краљици Наталији да се одрекне покровитељства над *Друштвом*. Коначно, покровитељство јој је одузето а на њено место уздигнута је краљица Драга. Иако је овај догађај изазвао поделе и сукобе, јер су многе огорчене чланице у престоници иступиле из *Друштва*, убрзо су се страсти смириле. Није направљен чак ни најмањи компромис: краљица Драга прихва-

²⁹ Нове управне чланице биле су Роса Милошевић, Драга Луковић и Анка Дукић. *Домаћица*, бр. V (1893).

³⁰ Тако је, на пример, приход за прво тромесечје 1896. заједно с пренетом сумом од претходне године и каматом износио 1.443 динара. *Домаћица*, бр. VIII (1896); С. Маржик, *Карановац–Краљево*, 435.

³¹ Андра Милојевић, мајор; Владимир Кушаковић, наставник ратарске школе; Душан Вељковић, потпоручник; Иван Магаљевски, апотекарски помоћник; Матеја Јовановић, поручник; Милан Новаковић, потпоручник и Милован Томић, трговац. *Домаћица*, бр. VIII (1896); С. Маржик, *Карановац–Краљево*, 433.

³² Касирка Цаја Веснић, деловоткиња Косара Јовановић, а број управних чланица увећан је на 12. *Домаћица*, бр. 1 (1902); С. Маржик, *Краљево–Карановац*, 508.

³³ *Домаћица*, бр. 6 и 7 (1903); бр. 6 (1905). С. Маржик, *Краљево–Карановац*, 532, 533; ишти, *Краљево у српској штампи 1904–1908*, Краљево 2020, 84.

³⁴ Ана Столић, *Краљица Драга Обреновић*, Београд 2019, 142; Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 146–152.

ћена је као нова покровитељка без било каквог условљавања њених противница. У међувремену, отпор према новој краљици се из центра проширио на подружине. У Краљеву, које је на мапи Драгине прошлости имало значајно место, јер је непосредно после удаје за инжењера Светозара Машина живела с мужем у овом граду, чланице подружине су на вест о догађајима у Београду у знак протеста прекинуле у септембру 1900. године све везе са *Женским друштвом*.³⁵ Међутим, у каснијем годишњем извештају овај догађај се не помиње. Следећи политику из Београда, из подружине је саопштена једногласна одлука да се краљица Драга замоли за покровитељство. Два месеца касније стигао је од владарке и поклон за подружину– фотографија краљевског пара. Послата је без рама, па је уследила расправа о томе да ли је могуће да се у Краљеву набави одговарајући рам и пронађе мајстор који ће је примерено урамити. Одлучено је да је, уколико не успеју у граду, пошаљу на рамљење код дворског златара у Београд за суму не већу од 15 динара.³⁶ У исто време, управа је решила да своју фотографију поклони краљици Драги. Непосредно после краљичиног прихватања покровитељства над Краљевачком подружином њена управа је започела припреме за посету краљевског пара, јер је владарска свита требало на путу по Србији да посети и Краљево. Водеће чланице су одлучиле да затраже пријем код нове краљице. Приликом свечаног дочека на тргу у Краљеву желеле су да се за њих обезбеди, уз помоћ председника суда, „видно место у публици”.³⁷ Пут краљевског пара по Србији је одложен због изненадне објаве краљичине трудноће. У јесен 1901. године владарски пар је посетио Краљево и Жичу.³⁸

Због одредаба новог Закона о општинским буџетима према којима се забрањује општинама да финансирају радничке школе, опстанак школе Краљевачке подружине, као и већине других општинских школа, доведен је у питање 1901. године. Иако је упућена молба министру народне привреде да се ова законска одлука преиначи, било је неопходно да се у тренутној кризи повуку средства с подружине штедње да би школа наставила да ради. Зато су благајници издата упутства да „по могућству покупи и вересију дугујућу” да би се умањила штета од трошења уштеђеног новца.³⁹ Школа је ипак опстала а подружина је наставила с успешним радом. Чланство се увећавало и 1904. године било је 19 управних, 60 редовних чланица, један добротвор и осам редовних мушких чланова, што је био преседан, јер су мушкарци углавном били чланови помагачи.⁴⁰ Пред почетак балканских ратова у подружину је било уписано 77 чланица и седам мушкараца – чланова помагача.⁴¹ Ово је сигуран

³⁵ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 382.

³⁶ *Домаћица*, бр. 1 (1902).

³⁷ Исто.

³⁸ Опширан извештај објављен је у *Трговинском гласнику*, видети у: С. Маржик, *Краљево–Карановац*, 501.

³⁹ *Домаћица*, бр. 12 (1902).

⁴⁰ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 382.

⁴¹ *Домаћица*, бр. 11–12 (1913).

показатељ угледа који су чланице Краљевачке подружине изградиле у друштвеном животу града. Њихове прославе поводом Нове године или после Васкрса биле су пажљиво припремане и веома посећене. Приређиване су најчешће у гостионици Париз. Приход приложника био је намењен раду школе. У првој деценији 20. века штампане су и позивнице, на забави је наступало певачко друштво, најбоље ученице су говориле стихове и изнајмљивана је музика за игранку. Подружничке забаве су сигурно биле најпосећенији догађаји у Краљеву, јер су и спискови приложника били све дужи. Тако је Васкршњој забави 1905. године прикупљено 343 динара. Подружина је организовала видовданске и петровданске концерте и мајалосе, излете у околини Краљева, за ученице Радничке школе. Полагање испита у овој школи био је такође догађај који је најављиван плакатима на вратима кафана и о коме је Општина обавештавана посебним актом.

Све ове околности упућују на закључак да је подружина у Краљеву успешно радила до почетка балканских ратова. Њена управа је, судећи према годишњим извештајима, умела да превазиђе унутрашње проблеме. О овоме сведоче поступци приликом избора за руководеће положаје 1892. године када је, после поновљених избора због неслагања дела чланства с изабраном управом, поштована одлука већине. Чланице су такође показале сналажљивост и способност прилагођавања новим ситуацијама, као у вези с прихватањем покровитељства краљице Драге. О овим женама не знамо много,⁴² али је уочљиво да су уложиле велики труд, пожртвовање и смисао за практична решења. Њихова брига и самосталност у доношењу одлука у вези с пословањем Радничке школе донела је резултате. Краљевчанке су управљајући женском школом морале да решавају многа питања. Увеле су у наставу немачки језик јер су имале предавачицу Магдалену Камачај, која је била спремна да ради без надокнаде.⁴³ Сналазиле су се у вези с набавком нових и поправком старих шиваћих машина. Желећи да за своју школу обезбеде најбољу опрему, нису се устручавале да се обрате Министарству привреде тражећи да им се набави вештачки разбој за школу. Од општине су неколико пута тражиле помоћ за куповину дрва за школски огрев, али су често биле одбијане. Брига о ученицама и њиховом владању представљала је посебну област њиховог занимања. Дилеме да ли да им се забрани да играју на прославама, свадбама и да ли да послужују на славама, чланице управе брзо су разрешиле. Сматрале су да игра

⁴² Једна од ретких о којој има више информација је Илинка Илић (1876–1945) која је уписана као управна чланица први пут 1902. Била је добротворка и управница Радничке школе после рата коју је, захваљујући прикупљеном новцу, успела да са својим сарадницама обнови. Одликована је Орденом Св. Саве IV степена 1927. *Каталог изложбе Краљевчанке за незаборав*, аутор изложбе и каталога Мирјана Савић, Краљево 2015, 3. Захвална сам колегиници Мирјани Савић, музејској саветници у Народном музеју у Краљеву, на уступљеном пдф-у овог каталога.

⁴³ С. Маржик, *Краљево–Карановац*, 507.

не приличи угледу ученица. Препоручиле су им, међутим, да помажу домаћицама приликом обележавања породичних слава.⁴⁴

У финансијским пословима показале су приличну умешност. Водиле су рачуна о сваком утрошеном динару и трудиле су се да за неопходне услуге плате што мање. У случају нередовних платиша подружњинске чланарине биле су спремне да дуг надокнаде и путем суда.⁴⁵ Њихови приходи, с припадајућим каматама, у првој деценији 20. века увећавани су за више хиљада динара годишње. Имовина подружњине је зато пред почетак балканских ратова износила скоро 10.000 динара.⁴⁶ Имале су у плану и да купе кућу с пространим плацем за нову школу и биле су спремне да плате 6.000 динара. Показало се, међутим, да нису понудиле довољно новца.⁴⁷ Потом су трагале за одговарајућим плацем за градњу нове школске зграде, али су због почетка рата одустале од овог плана. Непосредно пред почетак ратног сукоба на Балкану, подбор Црвеног крста затражио је од управе подружњине да заинтересује чланство за обуку за болничарке. Курс је требало да буде организован у граду и трајао би шест недеља. Водеће чланице подружњине нису, међутим, успеле да мотивишу ниједну своју представницу.⁴⁸ Током балканских ратова и на почетку Првог светског рата подружњина у Краљеву отварала је радионице за шивење рубља, а њене чланице су радиле у резервним болницама.⁴⁹

О особеностима односа који су успостављани између београдске управе *Женског друштва* и подружњина у унутрашњости можемо да стекнемо увид углавном на основу посредних показатеља. Чланице подружњина биле су у обавези да прихвате правила рада, али су у свом деловању биле самосталне. Иако су у првим годинама постојања подружњине начелно прихватале све одредбе којима је уређен рад *Друштва*, финансије су биле најчешћи узрок неслагања. Обавезна претплата сваке чланице подружњине на часопис *Домаћица* била је за неке управе у унутрашњости Србије превелико бремене, посебно зато што многе чланице подружњина нису знале да читају. Због тога је долазило до несугласица с управом у Београду.⁵⁰ Питање судбине имовине угашених подружњина такође је изазивало бурне расправе јер је београдска управа настојала да ову имовину претворену у новац повери на чување Управи фондова. Уколико би подружњина у року од 15 година обновила рад, био би јој враћен новац с каматама. У неким подружњинама су сматрали да сва имовина, односно новац, треба да остану у матичном граду.⁵¹ У Београду су ове и остале

⁴⁴ *Домаћица*, бр. 7 (1906); С. Маржик, *Краљево*, 147.

⁴⁵ *Домаћица*, бр. 6–7 (1909).

⁴⁶ *Домаћица*, бр. 1 (1902); бр. 1 (1905); бр. 8 (1907); С. Маржик, *Краљево*, 156; *Домаћица*, бр. 11–12 (1913).

⁴⁷ *Домаћица*, бр. 8 (1912).

⁴⁸ *Домаћица*, бр. 8 (1911).

⁴⁹ *Домаћица*, бр. 11–12 (1913).

⁵⁰ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 354.

⁵¹ Исто.

размирице у вези с финансијама на релацији управа и подружине понекад изазивале оштре реакције јер су водеће представнице у престоници тврдиле да подружине чине једну целину са *Женским друштвом* и да су му потчињене.⁵² Неке подружине се, попут Крагујевачке и Шабачке, нису слагале с оваквим ставовима и оснивале су самостална удружења.

Комуникација свих подружина с управом у Београду одвијала се путем преписке, која није сачувана, и слањем годишњих извештаја о раду. Они су потом објављивани у часопису *Домаћица*. Из њих, међутим, није могуће стећи потпуније увиде у односе центра и подружина. Језик извештаја, састављених по узору на извештаје београдске управе и институција *Женског друштва*, био је штур, бирократски. Београдска централа је уживала неприкосновени ауторитет и наметала је и обавезу и право да се на неки начин копирају не само оквири друштвеног деловања, него и целокупан модел репрезентације из београдског круга. Ово је уочљиво у начинима организације забава на којима је прикупљан новац и њиховој иконографији. Иако начелно нису желеле да се мешају у рад одбора у унутрашњости, ипак је све време вођена политика централизације. Уведена је строга бирократска дисциплина у вези с писањем и слањем извештаја о раду подружина. Управама у унутрашњости су се у вези с њиховим задацима обраћале наредбодавним тоном. Оне су наступале као жене „које знају” и које су по својој позицији сматрале да су овлашћене да говоре у име свих жена. Када су 1907. године оцениле да су извештаји подружина заузимали све више простора, а тиме и увећавали издатке штампања часописа *Домаћица*, захтевале су да описи подружинског рада буду краћи.⁵³

Надређеност је видљива не само на бирократско-административном плану, што је и очекивано јер се ради о јединственој организацији, него и кроз покушаје да се управама у подружинама наметне креирање женског елитистичког круга. Представнице подружних управа нису учествовале на скупштинама *Женског друштва* у Београду, на којима су доношене одлуке о раду удружења, али су њихове изасланице позиване у престоницу на прославе поводом јубилеја организације и прослава имендана кнегиње Јелене, покровитељке удружења. На прослави 25-годишњице *Женског друштва* у Београду 1900. године, подружина из Краљева планирала је да пошаље две изасланице. Председница Краљевачке подружине Анка Сариф и благајница Илинка Илић с представницама свих удружења у земљи присуствовале су обележавању имендана кнегиње Јелене Карађорђевић и 30-годишњици *Женског друштва*, у мају 1905. године.

Упркос томе, чини се да су жене у градовима и варошима Србије имале своје виђење ствари, сопствени ритам и логику без обзира на то што се у званичној комуникацији с београдском управом осећала одређена врста подређености. Из овога је произашла и посебна стратегија да се чини оно што се мора да се не би угрозио рад подружине, али и да се не прихвата баш све што је долазило од

⁵² Исто.

⁵³ *Домаћица*, бр. 8 (1908); С. Маржик, *Краљево*, 264.

управе у престоници ако није било у складу с тренутним интересима подружине. Изгледа да је чланицама подружине у Краљеву, с јачањем њиховог утицаја и угледа у локалним оквирима и увећањем финансијске стабилности, расло и самопоуздање. Иако су редовно слале годишње извештаје о раду, честитале имендане и рођендане покровитељки кнегињи Јелени Карађорђевић и члановима владајуће породице и биле међу уреднијим платишама претплате за *Домаћицу*, све чешће се дешавало да не одговоре на молбе, предлоге и захтеве из Београда. Одбиле су захтев управе да за изложбу женског стваралаштва у Торину пошаљу примерке једне врсте ручног рада. Одлуку су образложиле тиме да овај модел везених тканина није типичан за краљевачки крај и да, уколико их неко и поседује, неће бити расположен да се одваја од предмета који се чувају као породично наслеђе.⁵⁴ На молбу из Београда да пошаљу прилог за угрожене од последица поплаве у Шумадији, одговориле су да је и њихов крај доста пострадао и да не могу да одвоје новац.⁵⁵

Понекад се чинило као да се држе по страни и да не желе да учествују у неким новим активностима *Женског друштва*. Његовим подружинама била су послата Правила *Српског народног женског савеза*, нове организације која је стидљиво уобличила у свом програму феминистичке циљеве. Чланице управе Краљевачке подружине су само кратко реферисале да су их „примиле к знању”.⁵⁶ На позив да њихова изасланица присуствује конференцији *Савеза* у Београду, једногласно су одлучиле да не могу да пошаљу своју представницу.⁵⁷ Молбу Управе *Женског друштва* да се у Краљеву организује донаторска прослава и да се прикупљени новац проследи Бачкој трпези у Београду, Краљевчанке су одбиле. Навеле су да више од две свечаности које подружина традиционално организује током године превазилази економске могућности њихових суграђанки и суграђана. У исто време су локалном новчаном заводу предале на штедњу 900 динара.⁵⁸

⁵⁴ *Домаћица*, бр. 8 (1911).

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ *Домаћица*, бр. 11 (1910).

⁵⁷ *Домаћица*, бр. 8 (1911).

⁵⁸ *Домаћица*, бр. 8 (1908); С. Маржик, *Краљево*, 266.

Ana STOLIĆ

THE BRANCH OF THE WOMEN'S SOCIETY IN KRALJEVO (1878–1914)

Summary

The central idea of the paper is to observe a single segment of social, cultural and women's history in the context of a broader, political process of centralisation and assumed resistance of the local milieu. The aim is to analyse the relationship between the core organisation – the Women's Society, a voluntary humanitarian civic association headquartered in Belgrade, with one of its affiliated members – the branch in Kraljevo. The political milieu was the 19th-century modern national state aspiring to centralisation in all its aspects. The Women's Society was an organisation of long duration (1875–1942) and was a phenomenon of sorts in the Principality/Kingdom of Serbia, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia. It was only partly dependent on the state, which supervised and controlled its operation. A number of successful institutions sprang up (the Workers' School, Market, Old Women's House, Students' Canteen). Working in these institutions, members of the Women's Society gained experience in public activity. Although insights into the relationship between the Administration of the Women's Society with branches are possible mainly through the analysis of branches' annual reports, written in terse, bureaucratic language, it is evident that the centralisation policy was pursued from Belgrade all the time. The branch in Karanovac/Kraljevo was established in 1878 and was one of the oldest. Its members invested utmost effort in opening the Workers' School in October 1892. They were obliged to comply with the Rules on Operation of the Branch and the School, but were also autonomous in managing the School and obtaining funds for operation through donor celebrations. They freely used money that they were saving in Kraljevo's shareholding savings office. On the eve of the First World War, they collected significant capital. Judging by scarce data, in the first decade of the 20th century, its members developed special strategies to preserve some aspects of independence from the centre in Belgrade. It seems that the relatively numerous membership, reputation in the local milieu, as well as financial stability led to the situation when the Administration of Kraljevo's branch was increasingly rejecting the pleas, requests and proposals of the Women's Society in the capital.

Keywords: Women's Society, branch in Kraljevo, 19th and 20th century, women's history, policy of centralisation.